

Kısık
f25

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI/ 109

Elmalele

M.HAMDİ YAZIR

SEMPOZYUMU

4-6 EYLÜL 1991

SEMPOZYUM

ANKARA - 1993

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Mesrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No - 109
Sempozyumlar-Paneller Serisi - 1

ISBN 975-389-105-9
93.06.Y.0005.109

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

ELMALILI HAMDİ EFENDİ VE HALİFELİK

İsmail KARA

İslâm dünyasının, bu arada Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarında İslâm dini çok merkezî bir yer işgal ediyor. Bir taraftan İslâmiyet'in getirdiği değerler ıslahat hareketlerinin, ilerlemenin, kalkınmanın muharrik gücü, menşei, mesnedi, teşvikçisi gibi takdim edilirken diğer taraftan modernleşmeye ket vurması muhtemel dini ilkeler, değişmeyi zorlaştıran öğeler gerilere doğru itilmeye, geleneksel yapıların itibarları ortadan kaldırılmaya çalışılıyordu. Genellikle paralel ama zaman zaman zıt istikametlerde giden bu iki yönelişten birincisi bugün "İslâm uyanışı, tecdid, ihya, ıslâh hareketleri" dediğimiz olgulara hayatiyet kazandırırken ikincisi de İslâm dünyasının laik, seküler, din-dışı siyâi ve sosyal yapılarla yüzyüze gelmesine zemin hazırlamıştır.

Konumuz açısından modernleşmenin iki yönü bir bakıma neticesi özel önem taşıyor:

Bir: İslahat hareketleriyle birlikte İslâm dünyasında, tarih içinde ortaya çıkan ve dini-geleneksel bir hüviyete bürünen yapılar, müesseseler, bunları besleyen zihniyet gevşetilmiş, zayıflatılmış hatta ortadan kaldırılmıştır.

İki: Kişilerin gerek hemcinsleriyle gerekse etraflarını kuşatan eşya ve kurumlarla münasebetlerine mâna ve meşruiyet kazandıran, bu münasebetlerin mantığını ve iç mekanizmasını açıklayan *semboller ağı* altüst edilmiş, dumûra uğratılmıştır.

Yakın zamanlarda müslüman aydınların hilafet meselesini ele alışlarına baktığımız zaman bu iki hususu çok belirgin olark görmemiz mümkün olacaktır: Halifelik makamı bir taraftan sahip olduğu hakları koruyamayacak ve üzerine düşen sorumlulukları yerine getiremeyecek ölçüde zayıf ve silik yeni bir çerçeveye oturtulurken bir yandan da halifelik etrafında teşekkül etmiş bütün dinî, manevî hatta tarihî ve kültürel değerler, semboller ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Merhum Elmalılı Hamdi Efendi'nin 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından kısa bir zaman sonra kaleme aldığı "İslâmiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslâmiye" başlıklı yazısı bu bakımdan önem arz ediyor⁽¹⁾.

1. Küçük Hamdi, "İslâmiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslâmiye", *Beyanu'l-Hak*, 1/22, s. 511-14, 8 Safer 327/16 Şubat 324.

Şeyhülislâm'ın Meclis-i Mebusan karşısındaki konumu tartışmaları⁽²⁾ üzerine yazılan ve mecburen hilafet meselesine genişçe yer veren bu makalenin konumuz açısından önemli iki paragrafına birlikte bakalım:

“Halife bir taraftan kendisine bey’at eden ümmetin vekâletini diğer taraftan kendisinin de efrâd-ı tebaa gibi tebaiyet ve tatbîke memur ve mecbur olduğu kanunun vâzı ve şârî'nin hasebî'l-icra niyabetini haiz bulur. Ve hiçbir vakit re'y-i müstebiddi ile o kanunu tecavüz edemez. Ederse hakimiyet-i millet hükmünü icra eyler. Binaenaleyh İslâmiyet'teki hilafet kanun-ı şer'in kuvve-i icraiye riyasetinden başka bir şey olmadığı cihetle riyaset-i ruhaniyye müşâbeheti yoktur. Hilafet bir hükümet-i meşrûta-ı İslâmiye reisi demektir. Bunun için memâlik-i ecnebiyede bulunan müslümanlara velâyeti yoktur. Fakat müslümanlar manevî bir hiss-i merbutiyet duyarlar. Tagallüb ve tasallul mânasını mütezammın olan saltanat, meâl itibariyle istibdadı müştemil olduğundan artık devr-i hürriyette bazı evhâmın lafzını meşrutiyete nâ-mülayim gördüğü hilafetin mânasını icabât-ı meşrutiyet tanımak zaruridir. Kanun-ı Esasî-i İslâm'ın müselleme ve mukarrer olan adl u müsavâtı icabınca tebaadaki ihtilâf-ı müel ü edyân bu esasa hiç mâniya teşkil edemez. Zira onların bir hükümet-i meşrûta hükümdarına olan vaziyetleri tebeddül etmiş olmaz. Padişah, imparator, kral isimlerinin bir millet-i mahsusa tarafından telkib olunması bir mahzur teşkil etmezse aynı mânada hilafet kelimesinin İslâm'dan gelmesi mahzur değildir.

Siyaset-i şeriye kitaplarında beyan olunduğuna göre halife icabât-ı zaman ve mekâna tevfiқан kaza ve idare ve askerî vesâire gibi hususatta müslim ve gayr-ı müslimden muhtelif vüzenâ ve vükelâ teşkil eder. Ve lede'l-iktiza yalnız zimam-ı tefviz ve tenfiz kendi elinde olmak üzere bütün umûr-ı imamet ve hükümeti bir vezir-i azama, bir başvekil tefviz eyler. Bu vükelâ meyanında rûkn-i mahsus olmak ve fakat müslüman bulunmak şartıyla bir kadî'l-kudat ve müftî'l-enam da bulunur (...)” (vurgular benim. İ.K.)

Devrin birçok ulema ve meşayih, aydını tarafından paylaşılan bu hükümlere biraz daha yakından bakınca şunları görüyoruz:

2. Şeyhülislâm'ın sadrazamla birlikte padişah tarafından atandığı, halifenin dinî konularda vekili olduğu, İslâm cemaatinin riyasetinde bulunduğu, dolayısıyla istintak ve istizahın itibarını zedeleyeceği gibi gerekçelerle Meclis-i Mebusan'a karşı sorumsuz olması gerektiği savunulurken; İslâmiyette ruhbanlığın bulunmaması ve kabine üyesi olarak dolayısıyla diğer üyeler gibi Meclis'e karşı sorumluluk taşıdığı görüşü de ileri sürülmüştür. Hamdi Efendi ikinci görüşü savunmaktadır.

1. Halife bey'at dolayısıyla ümmetin *vekilî*⁽³⁾, icra dolayısıyla da kanun koyucunun *nâibidir*. (Hamdi Efendi bir başka yazısında bey'ati, "sosyal mukavele" kavramını çağrıştıracak tarzda "mukavele" kelimesiyle açıklar ve halifeyi bağlayan bey'at şartlarını o gün için Kanun-ı Esasi'nin maddeleri ve muhtevasıyla aynileştirir)⁽⁴⁾.

2. Halifenin hak ve yetkileri icra (yürütme) ile sınırlandırılmaktadır⁽⁵⁾. Teşri (yasama) ve kaza (yargı)dan bahsedilmemekle beraber bunlar Meclis-i Mebusan ve Adliye Vekaleti ile Şeyhulislâmlığa düşmektedir.

3. Hamdi Efendi tefsirinde halife ve hilafet kelimeleri üzerinde dururken vekâlet meselesine vurgu yapmaktadır;

"*Innî câ'lûke fi'l-ardı halifeh* (Bakara 2/30)... Ben mutlaka yeryüzünde bir halife yapacağım, bir halife tayin edeceğim demişti ki meâli: Kendi iradenden, kudret ve sıfatımdan ona bazı selahiyetler vereceğim. O bana izafeten, bana niyâbeten mahlûkâtım üzerinde bir takım tasarrufâta sahip olacak, benim nâmıma ahkâmıma icra ve tenfiz eyleyecek. O bu hususta asil olmayacak, kendi zâtı ve şahsı namına bi'l-asâle icra-yı ahkâm edecek değil, ancak benim bir nâibim, bir kalfam olacak; iradesiyle benim iradelerimi, benim emirlerimi, benim kanunlarımı tatbik memur bulunacak, sonra onun arkasından gelenler ona halef olarak aynı vazifeyi icra edenler bulunacak, '*Hüvellezi ce'aleküm halîfe fi'l-ard*' (O sizi yeryüzünde halifeler kılandır, Fâtır 35/39) sırrı zâhir olacak.

"(...) Lisanımızda kalfa tabirinin sahihi olan *halife kelimesi* (yani birinin arkasından makamına kaim olmak mânasıyla alâkadar olarak) fe'îl bi-mâna faildir.

(...) Hilafet vekâlet gibi asaletin mukabili olarak başkasına niyâbet etmek yani az veya çok onun yerini tutarak onu temsil etmek demektir. Râgıb'ın *Müfredâ't*'ından beyanı vechile bu niyâbet de ya aslın gaybûbetinden veya bir meûnetten veya aczinden yahut da bunların hiçbir olmadığı halde mahza aslın nâibine bir şeref bahşederek tekrim etmesinden neşet eder. Ve Cenab-ı Allah'ın Arz'da evliyasını istihlâfi bu kâbildindir ilah. Demek ki her nâibin, halifenin kıymet ve şerefi, aslın şerefi ve niyâbetin(in) derecesiyle mütenasiptir(...)"

bk. *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul Eser Kitabevi, 1971, I, 299-300.

4. "(...) Ululemrin sûret ve keyfiyet-i tayin ümmet ile imam arasında sebk eden bir *mukavelenin* neticesidir ki ona akd-i bey'at denilir. İşte bundan dolayı ululemrin velâyet-i âmmeden hissesi şerâit-i bey'ata tabidir. *Bugün bu şeriâtın hülasası da Kanun-ı Esasi'dir*". bk. Antalya Mebusu Hamdi, "İnneme't-taâtü fi'l-Ma'rûf", *Tesisat* gazetesi, nu. 124, s. 2, 1327.

5. Hamdi Efendi aynı makalede halifenin görev ve yetkilerini sayarken yine icra ile sınırlı kalmaya özel gayret göstermektedir.

"(...) İslâmiyet muamelât-ı beşeriye ve hukuk-ı ictimaiyenin temin-i intizamıyla âlem-i insaniyetin mevadd-ı fesaddan tasfiyesinde ve vezâif-i diniye ve uhreviyenin hüsn-i tevziyle maksad-ı aksâ-yı saadete doğru terakkisine vel-hasil hukûkullah ve hukûk-ı ibâdin temâmî-i muhafazasına mevzu olan ahkâm-ı umumiyesini tatbik ve muamelât ve ukûbat nâmları altında icmâl edilen kavanîn-i siyasiye ve hukukiye ve cezaiye ve ictimaiye vesâirden ibaret bulunan ahkâm-ı şer'iyenin icrasını deruhte edecek bir *kuvve-i icraiye* lüzumunu emr eder ve ona da *imam ve halife ünvanını verir*" s. 512-13.

Muhammed Abduh hemen aynı şeyleri söylemektedir: "İslâm'da *saltanat-ı diniye* denilen kuvvetin vücudu şöyle dursun ismi bile yoktur. Müslümanlık hem din, hem şeriat olduğu için hudud vaz etmiş, hukuk tayin eylemiştir(...) Hukuk-ı şer'iyi ikame ve idame edecek; hükm-i hâkimi tenfiz, nizam-ı cemiyeti siyanet eyleyecek bir *kuvvet* bulunmadıkça ahkâm-ı şer'iyenin teşri'ndeki hikmet tamam olamaz. Bu kuvvetin ise birçok eşhâsa birden tevdiyle teşettüte uğratılması caiz olamayacağından bir şahısta bulunması lâzım gelir ki o da *sultan* yahut *halifedir*."

(...)

"*Kendisini nasb eden ya bizzat millet yahut milletin vekilleri olduğu için halifenin millet üzerinde değil, milletin halife üzerinde hakk-ı hakimiyeti vardır*(...)

Demek ki halife her mânasıyla bir hâkim-i medenî (cismanî)dir.(...)

Bunlar birer *memur-ı resmidir*. bk. Muhammed Abduh (trc. Mehmet Âkif), "Müslümanlıkta Esaslar: Sultan", *Sırat-ı Müstakim*, 1/24, s. 379-80, 12 Muharrem 327/22 Kânun-ı sâni 324 (*el-İslâm ve'n-Nasraniyye*'den s. 63 vd.)

3. Halifenin karşısına bugün millî egemenlik dediğimiz etkili bir güç çıkarılmaktadır. Adı "*hakimiyet-i millet*" veya "*kuvve-i umumîye-i millet*"dir⁽⁶⁾.

4. Halife meşrutiyetle idare edilen bir İslâm memleketinin hükümet reisinden başka bir şey değildir. Bunun için diğer memleketlerde yaşayan müslümanlar üzerinde herhangi bir velâyeti, idari tasarruf yetkisi yoktur. Diğer memleketlerdeki müslümanların bağılıkları da "manevi bir hiss-i merbutiyet"tir.

5. Saltanat kelimesi istibdadı çağrıştırdığı için meşrutiyet ve hürriyet devrinde hilafet kelimesini kullanmak gerekiyor. Gayrimüslim Osmanlı tebaasının hilafet kelimesinin İslâmîliğinden rahatsız olmalarına gerek yoktur, çünkü burada halife imparator, kral gibi bir lâkaptır.

Kısaca özetlediğim bu hükümler çerçevesinde bazı sorulara cevaplar aramamız gerekiyor. Sorulardan biri; burada çizilen halife ve hilafet portresinin İslâm hukuku, tarihi ve kültüründeki halife ve hilafet kavramıyla çakışıp çakışmadığı veya ne ölçüde çakıştıdır. Bir başka ifade ile buradaki hilafet tavsifleri İslâmî bakış açısıyla doğru kabul edilebilir mi?

Bu hükümlerden bir kısmının doğru olmadığını, en azından tartışılmaya son derece açık bulunduğunu söylememiz gerekiyor. Meselâ halifenin hak ve yetkileri kesinlikle icra ile sınırlı değildir. Daha doğrusu Avrupa hukuk ve siyaset literatüründe bile yeni olan "kuvvetler ayrılığı" ilkesinin İslâm hukuk ve siyaset anlayışında yeri ve karşılığı yoktur; İslâm kültüründe halifenin ve idarenin karşısına konabilecek bir millî egemenlik kavramı bulunmamaktadır; halife sıradan bir hükümet başkanı olmadığı gibi sıradan bir vekil de değildir vs.

Durum böyle ise o zaman karşımıza başka bir soru çıkıyor. Merhum Hamdi Efendi ve çağdaşı birçok âlim bu gerçekleri çok iyi bildikleri halde niçin böyle bir yol tutmuş, bu tarz bir ifade biçimini benimseyerek başkalarını da iknaya çalışmışlardır.

Bu soruyla birlikte mesele dinî olmaktan gittikçe uzaklaşarak siyasî zemine doğru kaymakta ve Osmanlı modernleşmesinin dinî öğelerle ilişkili etkileşimi konusunda tipik bir örnek daha önümüze çıkmaktadır.

Modern bir yönetim tarzı olan *meşrutiyet*, modern bir kurum olan *meclis-i mebusan* ve modern bir kavram olan *kanun-ı esasî* ilerlemenin, kalkınmanın vazgeçilmez öğeleri olarak ıslâhat alanlarının önüne çıkınca, bunların şer'îliğini (şeriata uygunluğunu) ortaya koymak ve isbat etmek için ulema ve aydınlar kendilerinden bekleneni fazlasıyla, çabucak ve tereddütsüz yaptılar, daha doğrusu bunu yaparak emin yerlere varılacağını

6. Küçük Hamdi, "İslâmiyet..."s. 514.

umdular. Bunların şer'iliği kabul görüp paylaşılan bir hale gelince, bu kurum ve kavramlarla birlikte eski halinde kalarak yürümesi mümkün olmayan halifeye ve hilafete de sınırları gittikçe küçülen yeni yapma konumlar ve gittikçe daralan yeni elbiseler biçmek mecburiyeti ortaya çıktı⁽⁷⁾. Başka bir meşruyet kalıbı olmadığı için bu yeni elbise de şeriat ölçülerine göre biçilmiyormuş gibi olmalıydı. Yani her iki durumda da şeriat, ulemanın delâletiyle bir araç derekesinde meşruyet sağlıyordu.

Burada psikolojik ve sosyal bir durumdan daha bahsetmek gerekiyor. Bilindiği gibi II. Meşrutiyet Abdülhamit yönetiminin (dönemin ortak deyişle istibdadının) arkasından geldi. Osmanlı uleması ve aydınlar Abdülhamit'in şahsıyla aynileşen halife ve padişah gibi kelimelerden rahatsızlık ve korku duyuyorlardı. Dahası herhangi bir şekilde böyle bir yönetimle yeniden karşılaşmamak için her şeyi yapmakta aceleci ve pervasız idiler. Bu yöneliş ve ortam İslâm dünyasının o güne kadar tanımadığı yeni halife standartları tesbit etmeye kadar onları icbar etti.

Said Halim Paşa 1910 yılında yani II. Meşrutiyet'in ilânından iki yıl sonra kaleme aldığı *Meşrutiyet* adlı risalesinde konumuzla alakalı bir başka önemli noktaya daha temas ediyor. Diyor ki, meşrutî idarenin, kanun-ı esasının peşinde olan ve halifenin karşısına hakimiyet-i milliyeyi koyan yenilikçi Osmanlı aydınları, halkın gerek bilgi seviyesi gerekse gelenekleri itibariyle kanun-ı esasının ve yeni idarenin kendilerine tanıdığı hakları kullanamayacaklarını biliyorlardı. Ama bu düzenlemeler sayesinde hem padişaha hem de halka istinat etme imtiyazını eline geçiren yenilikçiler, halifenin yetki kullanamaz, halkın ise haklarından habersiz bir durumda kalmalarından istifade ile iktidarlarını güçlendirmiş; dahası padişahın istibdadını da icra etmeye başlamışlardır⁽⁸⁾. Yani Osmanlı aydınları hak ve yetkilerini kendilerinin kullanacağı, hiyerarşideki yeri sarıntıya uğramış kukla bir padişah ve halife arıyorlardı.

7. Fıkıh usulü müderrisi Seyyid Bey'in hilafetin ilgası sırasında Adliye Vekili sıfatıyla yaptığı konuşmada halifeyi "heyûla" kelimesiyle tanımlamaya çalışması bu çerçevede önemli olsa gerektir. konuşmanın iki ayrı yerinde geçen bu kelime ile halifenin hem hantal bir görüntü verdiği hem de her şeye mütehakim bir tarzda ve konumda bulunduğu işaret ediyor, gibidir. bk. *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi*, Ankara TBMM Matbaası, 1340 (1924), s. 30, 32.

8. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul Şems Matbaası, 1335-1338 (1919), s. 4:
 "(...) Binaenaleyh 93 senesi müceddidininin takip etmiş oldukları suret-i hareketin sebep ve hikmeti milletin Kanun-ı Esasi iktizasınca kendisine tahmil olunan vezâif ve taahhüdâtü ifâdâki aczi sayesinde işbu hukuk ve hürriyetten daha birçok seneler millet-i Osmaniyenin değil belki yine memurîn-i Osmaniyenin istifade eyleyeceklerine kanaat hasıl etmiş olmalarından olsa gerektir. Şu halde idare-i mutlaka mümessillerinin ızhar ettikleri hürriyetperverlik hakikat-ı halde haiz oldukları mümessil-i devlet sıfatına hakkın ve milletin müdafii sıfatını dahi ilâve etmekten ve hükümdar-ı müstereke karşı milleti alet ittihaz eylemekten ibaret idi. Onlar hükümdara kendi milletine kanun-ı esasi verdirmekle hem hükümdara hem de millete istinat etmek ve bu sayede hem padişahın irade-i keyfiyesinden kurtulmak ve hem de milletin cehl ü gafletinden dolayı icrası istihâleye gelmiş olan islahâtü hayyiz-i fiile isâl eylemek gayesini takip eylemişlerdir".

Elmalılı Hamdi Efendi'nin 1908'de yayımlanan bu yazısı ile Seyyid Bey'in 3 Mart 1924'te hilafetin ilgası sırasında Adliye Vekili sıfatıyla yaptığı meşhur konuşma (Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyyesi) arasında büyük benzerlikler var. Özellikle hilafetin hükümet demek olduğu, hakimiyet-i milliyenin meşruiyeti, halifenin yetkilerinin sınırlılığı, normal bir memur olduğu vb. konularda nerde ise aynı yaklaşım tarzını görmek mümkün. Yani halifelik kaldırılmadan çok önce hilafet kurumu ayakta duramayacak hale getirilmiş, itibardan düşürülmüştü. (Cumhuriyet devrinde gerçekleştirilen diğer inkılapların arkasında da Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden gelen ve inkılâpçıların işini hayli kolaylaştıran büyük bir birikim var. Bu birikimde ulema ve meşayihün payı da sınırdığından çok fazla).

Aslında Elmalılı Hamdi Efendi ve Seyyid Bey gibi ulema ve meşayih tabakasına mensup olanların, tahsilleri, konumları ve görevleri icabı, devleti nereye götürecekleri belli olmayan yenilikçi bürokratlara, aydınlara ve dinî alanı tahrip eden dünyevileşmeye karşı halifenin yanında yer almaları ve hilafeti tahkim etmeye çalışmaları beklenirdi. Çünkü gerek dinî gerekse siyasî olarak halife ile aynı anlam dairesi içinde yer alıyorlardı. Halifeliğin zayıflaması ile birlikte onların statü ve itibarları da zayıfladı; halifeye ve hilafete yönelttikleri tenkitler ve bu müessese için geliştirdikleri yeni projelerle bir bakıma kendilerini, temsil ettikleri dünya görüşünü ve zihniyeti itibardan düşürdüler.

Kaderin cilvesine bakın ki hilafet ilga edildiği gün medreseler kapatıldı. Şeriye ve Evkaf Vekâleti de lağvedildi. Çok kısa bir zaman sonra Medenî Kanun'un İslâm Hukuku ve Türk gelenekleri hesaba katılarak hazırlanması gerektiğini savunduğu için Seyyid Bey istifaya zorlandı, İstanbul'a döndü ve çok geçmeden vefat etti. Hamdi Efendi ise İstiklâl Mahkemeleri'nce idama mahkûm edilmişti, beraatından sonra İstanbul'daki evinde inzivaya çekildi ve *Metâlib ve Mezâhib* tercümesinin başına yazdığı uzun girişte medreselerin kapatılmasıyla içine düştüğü sıkıntıları anlatmaya başladı.